

Neppel Ferenc—Dr. Ráday Ödön

A ZSOMBOLY KÖZNÉV EREDETE

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar barlangtani szaknyelv közismert kifejezése a zomboly szó. A szerzők cikkükben azt kutatják: honnan származik és miképpen került bele szaknyelvünkbe. A nyelvészeti fejtegetésen túl lehetséges megoldás-ként felelevenítik a Zongor népmondát.

A „zomboly” szót ma oly természetességgel használjuk, mintha a magyar köznyelv régtől használt, közérthető része lenne. Ha azonban eredetét kutatjuk, meglepetés ér bennünket.

A függőlegesen induló, mély, akna-szerű barlangokat jelölő „zomboly” szó nemrég még nem volt ilyen közismert. Csak a Gömör—Tornai-karsztvidéken, viszonylag szűk területen ismerték. Legrégibbi hiteles előfordulása kézirat s oklevelekben a múlt század elejére tehető. Ebben az időben egyes zombolyokat már a ma is használatos nevükön emlegetnek. (Dr. Dénes György szíves szóbeli közlése szerint ő az első adatokat az 1810-es évekből ismeri. Igérete szerint, rövidesen tanulmányban ismerteti ezeket a régi előfordulásokat).

Úgy látszik, hogy a „zomboly” tájszó használata olyan szűkkörű volt, olyan kevesen ismerték, hogy tájszókutató tudásaink figyelmét is elkerülte. Nem említi egyetlen tájszótár, vagy értelmező szótár sem, egészen a legutolsó évtizedekig. A régi lexikonokban sem található.

A barlangkutatás széleskörű elterjedésével vált lehetővé, hogy a helyi jellegű tájszó országos viszonylatban is ismertté váljék. A gömör-tornai vidéken dolgozó barlangkutatók feljegyezték a különféle karsztjelenségek népi elnevezését. Így a tájszó egy kisszámú, de országos elterjedésű szakmai közösség előtt ismertté, s használttá vált. Ahhoz azonban, hogy a szaknyelven keresztül a köznyelv elfogadott kifejezése legyen, még hosszú időnek kellett eltelnie.

1910-ben jelent meg Budapesten Supan, A.: A fizikai földrajz alapvonalai című munka, amelynek 493. oldalán a következők olvashatók:

„...Sok akna (ravaszlyuk) szintén nem más, mint vegyi erózió által kitágult függőleges hasadás; félre nem érthető példa e nemből a francia karsztvidékről az, amelyet a 155. ábra mutat”.

A 155. ábra aláírása: „Fontlongue természetes akna (ravaszlyuk) Bidon falu mellett Ardèche dep.; Martell szerint”.

Az ábra jellegzetes, lefelé táguló, alul törmelék-halmazt tartalmazó zombolyt mutat.

A kötet fordítói tehát még nem ismerték a zomboly szót, és hogy a francia eredetiben előfor-

duló különleges szakkifejezést lefordíthassák, a félreértett „ravaszlyuk” kifejezést alkalmazták, amely tulajdonképpen víznyelőt jelent.

A szakirodalomban a zomboly szót először 1913-ban találjuk meg Kadić O.: „A barlangok elnevezéséről” című cikkében, amely a Barlangkutatásban jelent meg, s itt Kadić egyenértékűnek veszi az „ördöglyuk” kifejezéssel.

Egy évvel később Strömpl Gábor cikke megmutatja, honnét ismeri Kadić ezt a kifejezést.

„A barlangok nomenklatúrája és terminológiája” (Barlangkutatás, II. p. 65—76) című cikkében Strömpl a következőket írja:

„...A „zomboly” tájszó, melyet tudtommal csak a Szilicei-fennsíkban ismernek, s ezért e nevet ne alkalmazzuk más területre hazánknak. A Szilicei-fennsíkban igen, mert ott ismerik e szót, és több helynévben elő is fordul...”.

Majd később:

„...Az aven-nek megfelelő magyar szavunk van: zomboly, de mert ez tájszó, ezért barlangnévben ne alkalmazzuk... Gömörben ugyan van zomboly névvel illetett barlangunk, de csak a Szilicei-fennsíkban, már a tőle nem messze eső tornai Felsőhegyen a zomboly is csak „lyuk”...”.

A tájszólási alakokról írva: „...a „zomboly”-t másutt „zomboly”-nak vagy „zombor”-nak ejtik...”.

Strömpl megállapításait megerősíti egy másik korabeli cikk is. A Magyar Nyelv 1917-es évfolyamában Horváth Géza a „Szó és szólásmagyarázatok” között a „töbör” és a „zomboly” szavakkal foglalkozik. Megállapítja, hogy a dolina megfelelője gömöri tájszóval töbör, s így folytatja:

„Egy másik karsztos tünemény ugyanott a „zomboly”. E néven ismeri ott a nép azokat a néha 10—20 m mély, kútforma aknákat, amelyek a mészkőhegységekben valamely barlang tetejének beroskadása folytán keletkeztek”.

Ettől az időtől kezdve a szpeleológiai és turista irodalomban egyaránt gyakran előfordul a zomboly szó használata. Legtöbbször ugyan mint népi helynevet említik, de összefoglaló köznévként való használatára is találunk példát (pl. Strömpl 1925. évi cikke). A geológus és természeti földrajzos irodalomban azonban még idegenkedik a szó használatától.

Cholnoky Jenő — a század első felének egyik legnagyobb magyar geográfus-tudósa és nagyhatású népszerűsítő szakirója — sokáig nem használja a zomboly kifejezést. Közismerten alapos irodalmi tájékozottsága volt, s így fel sem tételezhető, hogy a szót ne ismerte volna. Mégis 1917-ben a Barlangkutatásban megjelent alapvető morfológiai cikkében egyetlen egyszer sem használja a zomboly szót, sőt az 1926-ban megjelent „Földfelszíni formák ismerete” című munkájában sem fordul elő e szó.

Későbbi előadásaiban és írásaiban az akkor már feltehetően közismertnek számító kifejezést ő is alkalmazza.

Az első világháború után az ország hegyvidéki területein a barlangkutatás érdeklődési körébe kerültek az eddig elhanyagolt, nagy függőleges kiterjedésű barlangok is. A velük való foglalkozás óhatatlanul népszerűvé tette szakmai körökben a nevükben előforduló köznévi fogalmat is. A szakmai népszerűséget azután, — egyrészt a sokakhoz eljutó turista-, másrészt a barlangos-irodalmon keresztül, — a köznyelvi népszerűség követte.

A legnagyobb hatást ebből a szempontból talán Kessler Hubert: „Barlangok mélyén” című, 1936-ban megjelent könyvének tulajdoníthatjuk. A kirobbanó sikerű könyvben Kessler gyakran használja a zomboly szót, meghatározza e karsztos jelenség jellegzetességeit, sőt a zombolyok kialakulásával kapcsolatos elméletét is ismerteti.

Kessler könyvének sikere után a zomboly szó a szakirodalomban jól ismert; a köznyelvben ugyan néha félreértett vagy félremagyarázott, de mindenképpen ismert és használt szó lett. A második világháború után fellendülő barlangkutatás már olyan bevett, közismert fogalomként használta, mintha ez a szó mindig is ilyen széleskörűen elterjedt lett volna.

A zomboly szó tehát a tájnyelvből, a szakirodalmon keresztül a köznyelvbe jutott kifejezés. Sajnos a régi előfordulásait még nem ismerjük olyan alaposan, hogy eredetére vonatkozóan határozott választ lehetne adni.

Az a tény, hogy ez a szó — kis területi elterjedése ellenére is — igen változatos alakban fordul elő („zomboly”, „zomboly”, „zsombor”, „zombor”, „zongor”), arra mutat, hogy viszonylag régi tagja a helyi népi nyelvnek, s volt ideje egy-egy szűkebb terület tájszólásához idomulni. Zavaró viszont az, hogy hasonló alakú, de más értelmű szó már régebben is volt a magyar nyelvben. *Zsombolya* helységnevet már a középkori oklevelek is említik, de az alföldi környezet kizárja, hogy kapcsolatba hozhatók lennének a zomboly = aknabarlang értelmű köznévvél.

Hasonlóan zavaró körülmény az is, hogy a „zombék” szó tájnyelvi változatai „zombó”, „zombol”, „zomboly” stb. azonos alakúak a zomboly = barlang szóval. Pedig mindenki előtt világos lehet, hogy a lapokkal, mocsarakkal kapcsolatos zombék szónak — bár szintén földfelszíni jelenséget jelöl — nem lehet közvetlen kapcsolata a zomboly szóval.

A Dunántúlon is van egy tájszó, amelynek a zombolyhoz hasonló hangzású változatait ismerjük. A szakajtó-kosár értelmű „zsumpor” kifejezést egyes vidékeken „zsumpó”, „zombó”, „zomboly”, „zsombor”, „zombér”, „csompér” alakban használják. Erről a szóról tudjuk, hogy Alpok vidéki német tájszó, a köznyelvi „Simperl” = szakajtó (Backkorb), kifejezés délnémet tájszólásbeli alakja. Számos változata ismert a német tájszótárakból is, pl.: „sumber” (Lexner, M.: Kärntnises Wörterbuch) „somber”, „sumber” (Schmeller A.: Bairisches Wörterbuch) „sumper” (Hofer, M.: Etym. Woerterbuch der in Oester.).

A szó elterjedése a francia határtól Baranyáig folyamatos, átlépi a „nyelvhatárokat”, szerepel magyar, szlovén és horvát tájszóként. — Mindenhon ugyanazt a fogalmat — szakajtót — értik alatta, sőt az elkészítés módja is sajátos, miután zsumpsalmából fűzfaháncsal készítik. Ez magyarázza, hogy magyar területen a hasonló technikával készített sajátos méhkasokat is néhol „zsumpér”-nak nevezik. A tárgy, s vele együtt a szó meghatározott paraszti gazdálkodási formához kötött. Ez biztosítja egységes használatát, s egyben kizárja, hogy belőle barlangal kapcsolatos helynév, illetve földrajzi köznévként keletkezhessek. A „zomboly”-hoz tehát csak alakilag hasonlatos.

A „zomboly” szó eredetét eddig még nem kutatták megfelelően. Nyelvészeink abból a megfontolásból indulnak ki, hogy a szó idegen nyelvből való átvétel.* A gömör-tornai vidéken ősi német bányász népiesség él, amely használ olyan szót, melyből alakilag és tartalmilag származtatható a magyar tájszó.

Az ógermán nyelvi alakból származó német „Sumpff” szó, mely eredetileg vízállásos (pocsolyás) helyet jelölt, a német bányásznyelvben az aknák legmélyebb részét jelenti, ahol a bányába szivárgó víz összegyűlik. Mivel az aknát mélyíteni is ezen a ponton szokták, az aknamélyítés folyamatát is ebből a szóból képezték.

A magyar bányász-szaknyelv a kifejezést „zsump” alakban, tehát a felvidéki bányavárosok helyi tájszólása szerinti kiejtésben vette át. Elképzelhető, hogy a német bányászlakosság a környezetében található, kútra, aknára emlékeztető, nedves, cseppegőzöves természetes üregekre is a „Sumpff”, esetleg „Sumpfel” kifejezést alkalmazta, amelyet átvett az együtt élő magyar lakosság is. A német szó tájnyelvi alakja magyarázza a szókezdő „zs” hangot, mely a magyarban általában kölcsönshavakban fordul elő. A magyar szóvégződés magyarázata azonban egyelőre még nyelvészeti szempontból is bizonytalan.

A nyelvészeti magyarázatok bizonytalansága miatt elképzelhető a szó keletkezésének más folyamata is, s egy ilyen elképzelést is ismertetnénk.

* A szerző kéziratának nyomdába adása után jelent meg Benkő Lóránd—Kubinyi László—Papp László szerkesztésében „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” harmadik kötete, amely a *zomboly* szavunkról többek között a következőket közli: „Bizonytalan eredetű. Talán német jövevényszó; v. ö. ... *sumpfel* (Grimm Deut. Wörtl. 10 4. Ez a *zsump* német eredetijének a *sumpf* 'mocsár, aknagödör' főnévnek kicsinyítőképzés származéka.” (Szerk.)

Nem zárható ki tudniillik teljes határozottsággal az sem, hogy a szó a „Zsombor” személynévből ered. Több zsomboly és víznyelő névváltozata Zsombor-lyuk vagy Zongor-lyuk formában ismeretes. Van ilyen közvetlenül Aggtelek mellett is. Ez az alak pedig elhatatlanul eszünkbe juttatja azt a Felvidéken elterjedt népmondát, melynek szereplői a levegő, illetve a szél megszemélyesített szereplői (istenségei) és egy „Zongor” (vagy „Zsombor”) nevű személy kapcsolatba kerül velük.

Ipolyi Arnold (1823–1886) „Magyar mythológiájában” a „IV. Lég” című fejezetben, a 213-220. oldalon olvashatjuk a következő, elgondolkoztató részleteket:

„...s lég és szél képezi... az összes mítoszokban az istenség s az emberfeletti lények elemét...”.

„Mondáinkban is így, mint már tündérregényekben felemlítők, a tűz, — víz, — föld, — szelányák, — nap, — hold, légsógornők testvéri s gyermeki viszonyban állítvák elő... a mondahős egytől a másikhoz mint testvérhez utasítatják; számtalan hegyeken és völgyeken túl, száz napi út után érkezik végül a vándor egy sziklák — és patakoktól elzárt völgybe, ezredéves tölgyek veszik körül a sziklabarlangot, melyből folytonos zúgás és fújás hallatszik, bent ül a szelánya, egy undor, haragos, hordó vastagságú nő, borzas szállongó hajjal, számtalan ráncú szoknyában, mely mozgására folyton zúg s pezseg, hangja mint a fűvőé; megtámadva fenyegeti az érkezőt, hogy hegyen-völgyön átfújja, s fejét hasát szétrepeszti; megkérlelve leviszi lakába, hogy talán érkező fia, a szél fog tudni tanácsot; hatalmas zúgással jó meg ez, dühösen kiáltva, hogy ember-szapot érez, míg anyja őt is lecsillapítja...”.

„A mondákban élénken, de határozatlanul leírt ezen szél laka- és honáról helyregéink is még bizonyos helyeket tárgyassítva, különös körülményeket tudnak. A Fehér-hegység Pozsony és Nyitra megye határánai Nadas helység mellett völgyben szól a rege a szél váráról: (Mednyánszky, 294.) egy szikla, rovátkáival falakat, tornyokat és ormokat képezve, tartatik a néphitben a szél ezen várának; elől tág, nyílt kapuivezetet képezve, mintegy bemenetül kínálkozik az átmenőnek, de a nép kerüli azt, s nem szívesen mén át valaki mellette, mert mondják, hogy benn a hegyszellem fogva tartja a szeleket és csak olykor bocsátja ki őket, midőn annál dühösebben törnek ki a sziklakapun, ha ki ilyenkor velük találkozónék, azt a hegyről le háttal taszítanák alá; a völgynyílás előtt átmenő utas is mindenkor érzi a légfolyamot, majd lágyabban, majd erősebben, amint éppen a várban nyugodtabban, vagy erősebben kering, vagy pedig aminő a hegyszellem szeszélye, az utast nyaggatni, vagy enyhe szellővel hűvösíteni stb. akarja... Négy paripán jár levegő hintóján a királyleány arájáért jövő szél, ostora csattanására a felhők országútkint terülnek el, és a mennydörgés kocsikerekei zörgése.

Különösetek tud az ily szélmeneken járó Fehér-hegy szelleméről a rege; Zongor a szomolányi vár kegyetlen parancsnoka egy napon jobbágysai egyikét Pozsonyba küldi levéllel, három órát szabva ki neki az oda- s visszamenetelre, bár ez idő alatt az

út felét alig tehetné meg a leggyorsabb lovag, de a küldöttnek minden esengése dacára mennie kellett; a búsan menővel azonban az erdő szélén találkozik egy utas, három fekete lovasfogatóval, megtudja baját, s magával viszi, mire ostort suhint, a küldött eszméletét elveszté, s pillanat alatt Pozsonyban voltak; elvégezve megbízását, ismeretlen fuvarosa újra felveszi, s hasonló gyorsasággal az erdő szélé melletti kanyarúton voltak, csudálkozva néz utána a paraszt; ne félj válaszolá, az istennel jártál, jól tudom én lovaimat hajtani, tartós ménesből valók azok, ma még egy negyedik is jó hozzájuk, s akkor még jobban fog menni; nagyot sóhajtottak a lovak, s kocsisuk felkacagva az erdő sötétségében tűnt el. Mire Zongor küldöttjétől az eseményt meghallá, mint nyíltól talált összerogyott, a vár udvarában az ismeretlen ostor-csattanása hallatott, s azonnal négy fekete lóval hajtott ki a vonóhídon át a setét erdőbe; s máig hallani még mentét az erdő éjében a közelgő szélvészkor, az erdő tölgyei közt zúgás-és süvöltéssel jelenti közeledtét, a földműves ismeré jelentését és siet összetakarítani gabonáját, némán követve intését a hegyszellemnek, kinek nevét a szent borzalom kimondani tiltja...”.

Eddig az idézet.

A barlangi huzat és a hőmérséklet- vagy légnyomás-változás közötti összefüggés kétségtelenül régi népi megfigyelés — mely előrejelzésre is alkalmas lehet. Ipolyi megjegyzése, mely szerint „a hegyszellemnek...nevét a szent borzalom kimondani tiltja” — világos: tabu. A tabut pedig körülírással megkerülve szokás név nélkül emlegetni. (Lásd: farkas, szarvas, medve [mézevő] stb.).

Ezért lett a „kimondhatatlan” szellem lakóhelyéhez vezető útból — a huzatos barlangnyílásból — Zongor- vagy Zombor-lyuk, mivel a szellemmel kapcsolatos személyt már szabad megnevezni. A mondahős neve a helyi ízlés és ismeret szerint alakul, variálódik: Zongor — Zombor — Zsongor a nép számára azonosnak tűnik.

Ahol csak egy „Zsombor-lyuk” volt, ott az egyértelmű helymegjelölésnek számított. Ahol azonban több volt található, valamilyen megkülönböztető előtag került a név elé. Később egyesek vagy olyan közösségek, amelyek a mondát nem ismerték, de a helynevet átvették, köznévi jelentést tulajdonítottak a „zsombor” szónak s az így feleslegesnek vélt „lyuk” lekopott a név végéről.

Bármilyen tetszetős is ez a magyarázat, nyelvészeti szempontból az a kifogás emelhető, hogy a magyar nyelvben nem ismeretes olyan földrajzi köznévi, amely személynévből eredne. Ez igaz, de nem zárja ki teljesen a vázolt folyamat lehetőségességét.

A különféle szófajok átváltozásának egyik érdekes példáját éppen a zsomboly szócsaládjá szolgáltatta.

A múlt század második felének s századunk elejének lexikonjai és szótárai mindegyikében megtalálható a „zsombolyázás” szó. Ez ma is ismert mezőgazdasági szakkifejezés és a silózási művelet egyik része. Régi szakkönyvekből megtudhatjuk, hogy az eredetileg Angliából származó takarmánysavanyítási (tartósítási) eljárást hazánkban a zsombolyai

uradalomban honosították meg. Így az mint zombolyai-savanyítás, később röviden csak „zombolyozás” lett ismertté. Itt tehát egy tulajdonnévből, egy helynévből köznyelvi ige keletkezett.

A zombolya köznévknek a Zombor személynévből való származtatása természetesen csak feltevés, de a Zombor (Zongor) monda területi elterjedtsége és a Zombor-lyuk alakú helynevek előfordulásai elképzelhetővé teszik, hogy — az adott sajátos körülmények között —, a személynév a köznévi eredeti alakja, őse legyen.

Befejezésül még csak annyit, hogy a Zombor ősi magyar személynév. Régebbi alakja valószínűleg „Zombor” volt. Eredete tisztázatlan. Egyesek szerint bolgár-török eredetű, s jelentése: bölény. Mások a latin Somborius átvételének tartják.

Helynévi előfordulásai tájszólásban felváltva „r” vagy „ly” végződésűek. Pl. Zombor a Bácskában, de Zombolya a Bánságban és Erdélyben.

Az eddigiek rámutatnak arra, hogy még nagy a bizonytalanság a zombolya szó keletkezésével kapcsolatban. Kívánatos volna erre a témára vonatkozóan minél több adatot összegyűjteni.

Neppel Ferenc
Vizsgázkodási Tudományos Kutató Központ
H-1095 Budapest, Kvassay J. u. 1.

Dr. Ráday Ödön
Vizsgázkodási Tudományos Kutató Központ
H-1095 Budapest, Kvassay J. u. 1.

I R O D A L O M

- BALLAGI MÓR* (évszám nélkül, kb. 1868): A magyar nyelv teljes szótára, Bp.
BULLA BÉLA (1954): Általános természeti földrajz — (Egyetemi tankönyv), Bp.
CHOLNOKY JENŐ (1917): Barlangtanulmányok. Barlangkutatás V., Bp.
CHOLNOKY JENŐ (1926): A földfelszíni formák ismerete, Bp.
CZUCZOR G. — *FOGARASI J.* (1864): A magyar nyelv teljes szótára (1–6 kötet), Pest.
FÉNYES ELEK (1836–1840): Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota, statisztikai és geographiai tekintetben, Pest.
HORVÁTH GÉZA (1917): Töbör és zomboly (Szó és szólás-magyarazatok). Magyar Nyelv 13, Bp.
HUNFALVY PÁL (1863–1865): A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása, Pest.
IPOLYI ARNOLD (1854): Magyar mythologia. Ismerettár (1–10 kötet), 1858–64, Pest.
KNIEZSA ISTVÁN (1933): A magyar „zs” hang eredete. Magyar Nyelv 29., Bp.
KADIC OTTOKÁR (1913): A barlangok elnevezéséről. Barlangkutatás I, p. 163–166, Bp.
KESSLER HUBERT (1936): Barlangok mélyén, Bp.
LADÓ JÁNOS (1971): Magyar utónevkönyv, Bp.
STRÖMPL GÁBOR (1914): A barlangok nomenklatúrája és terminológiája. Barlangkutatás II, p. 65–76, Bp.

STRÖMPL GÁBOR (1925): A gömör-tornai Karszt csonka-magyarországi barlangjai. Barlangkutatás X-XIII., p. 55–56, Bp.

SZARVAS G. — *SIMONYI ZS.* (1893): Magyar Nyelvtörténeti Szótár, Bp.

SUPAN, A. (1910): A fizikai földrajz alapvonalai, Bp.

SZINNYEI JÓZSEF (1910): Magyar Tájszótár, Bp.

Magyar lexikon (1–12. kötet), Szerk. Somogyi Ede (1879–86) Bp.
 Magyar Értelmező Kéziszótár, Szerk. Juhász J., Szőke I., O. Nagy G., Kovalovszky M. (1972). Bp.

Magyar Nyelv Értelmező Szótára (1–6. kötet), Szerk. MTA Nyelvtud. Int. (1962), Bp.

A Pallas Nagy Lexikona (1–16. kötet), 1893–1900, Bp.

ON THE ORIGIN OF THE WORD “ZOMBOLY”

A term of universal use in Hungarian speleological literature, the word “zomboly” means a vertical shaft or pit penetrating down to 50 to 250 m depth. Shafts of this kind can be found in the Aggtelek Karst Region and on the Alsó-hegy Plateau in Hungary and on the Silice Plateau in Slovakia. Residents of the latter area have called “zomboly”, “zomboly” or “zombor” these dark and deep pits. Originally a Hungarian dialectal word, this term was adopted in Hungarian speleological literature only after those caves had been explored by speleologists (1910). The authors relate an interesting saga in connection with the origin of the word.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ СПЕЛЕОЛОГИЧЕСКОГО ТЕРМИНА „ЖОМБОЙ”

В венгерской специальной спелеологической терминологии в настоящее время слово „жомбой” является уже общеизвестным и обычно применяемым выражением, которое обозначает вертикально начинающуюся, продолжающуюся на глубину 50–250 м шахтообразную пещеру (vertical shaft, pit). Такого типа пещеры можно встретить в карстовой области Аггтелек, на плато Алшо-хедь в Венгрии и на Силицийском плато Словакии. В последнем месте проживающее там население называет эти темные глубокие промоины в земле как „жомбой”, зомбой” или „зомбор”. Выражение по происхождению является словом из народного наречия, которое только после исследования пещер (1910) попало в венгерскую спелеологическую литературу. В связи с первоосновой слова авторы приводят одно интересное народное изречение.